

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р.: ОГЛЯД АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Історична наука на теренах США розпочала серйозно вивчати російське минуле лише після Другої світової війни, що було своєрідною реакцією на новий, потужний статус СРСР на міжнародній арені. В умовах «холодної війни», коли ідеологічного тиску тією чи іншою мірою зазнавали історики обох ворогуючих країн, американська сторона спромоглася більш об'єктивно дискутувати над питанням: звідки ж взялася така могутня держава, як Радянський Союз? З цього виростало декілька провідних для низки науковців проблем: витоки російських революцій і радикалізація настроїв частини населення Російської імперії, альтернативи післяреволюційного розвитку останньої, відмінність історичного розвитку Росії та Заходу. Теми, що поступово піднімалися у рамках цих проблем — функціонування адміністративних органів, революційний рух, розвиток політичних партій тощо — так чи інакше торкалися минулого імперського села. Особливо потужного розмаху під впливом низки чинників інтерес до селянства як стану почав набувати з 1970-х рр.

Грунтуючись на зазначеному вище, цілком логічним буде констатувати, що селянській реформі 1861 р., як передумові російських революцій, в американській історіографії відводилося значне місце. Новий імпульс ця тема в рамках проблеми Великих реформ отримала наприкінці 1980-х рр., що було пов'язано з докорінними суспільно-політичними перетвореннями в СРСР та країнах Східної Європи. Відлунням цього стали епохальні конференції у Філадельфії (Пенсільванський університет, травень 1989 р.) й Вашингтоні (Інститут Кеннана, травень 1990 р.). Після розпаду СРСР американські історики отримали ширший доступ до архівів на пострадянському просторі, що дало змогу розширити джерельну базу досліджень за рахунок документів. Окрім них, для написання праць зазвичай використовувалися джерела особового походження дореволюційних часів, науковий доробок радянських вчених та власне своїх співвітчизників.

Однак, принаймні для пострадянських дослідників, значна кількість праць американських істориків-русистів є, з низки причин, вкрай важкодоступною, не кажучи про існування мовного бар'єру. Цілком логічним виглядає і те, що більше уваги все ж приділяється не самим реформам, а «відбитку», який вони залишили у житті пореформеної Росії.

Виходячи з цього та враховуючи невеликий обсяг нашої публікації, ставимо за мету представити огляд лише тих монографій і статей, які вважаємо найкращою ілюстрацією повоєнної американської історіографії селянської реформи 1861 р.

За цим же принципом на початку статті коротко оглянемо й праці, подібні до нашої. Тут відзначимо нарис Е. Глісон, який з'явився у період «перебудови»

в СРСР [1]. У ньому коротко висвітлено еволюцію інтересу істориків із США до Великих реформ й зіставлено концепції її вивчення у цій країні та СРСР. Огляд російської вченої О. Большакової стосується англо-американських досліджень відносно ролі бюрократичного апарату імперії у проведенні реформаторської політики [2]. Її співвітчизниця Л. Захарова ставить ширшу мету — подати своє бачення недостатньо вирішених у світовій історіографії проблем історії Великих реформ; при цьому вона активно цитує і оцінює доробок, зокрема, й науковців зі Сполучених Штатів [3]. Нарешті, згадаємо й українського історика Т. Шаравару, стаття якої дає уявлення про низку досліджень реформи 1861 р. зарубіжними вченими, головним чином, саме американськими [4].

Погоджуємося з думкою цих спеціалістів, що при вивченні взагалі Великих реформ, історики із США зосереджували увагу на їхніх причинах, генезі та впливі на подальше життя імперії. При цьому, з одного боку, велике значення надавалося «зовнішньому чиннику» — поразці Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. З іншого боку, виявлявся інтерес і до «внутрішнього чиннику» — ініціатив Олександра II та його ролі у проведенні державних перетворень, а також до «...походження і взаємодії концепцій окремих реформ та системи цінностей, яка лягла в основу законодавства цього періоду» [2, 24]. Так само це стосувалося і вивчення реформи 1861 р.

Чи не єдину працю, де «зовнішньому чиннику» відводиться головна роль, видав у 1966 р. А. Рібер, здійснивши одну з найперших в американській історіографії серйозних спроб проаналізувати генезу реформ [5]. Він розглядає полеміку між радянськими істориками П. Зайончковським та М. Нечкіною, але заперечує їхню спільну думку, що рішення Олександра II ініціювати розкріпачення селян було прийняте під тиском «революційної ситуації» у Росії. Поглиблюючи й конкретизуючи тезу, що Кримська війна показала відсталість імперії, А. Рібер у підсумку вважає ініціативу самодержця наслідком прагнення змінити систему комплектування російської армії і таким чином її зміцнити [1, 18].

Висновки американського історика відразу ж підхопив його колега Т. Еммонс у монографії «Російське помісне дворянство й відміна кріпосного права у 1861 р.», присвяченій виключно селянському питанню [6]. Разом із тим, на передній план він висуває власний перелік головних причин відміни кріпацтва. Серед них, по-перше, загальноприйняті у радянській історіографії страх режиму перед виступами селян і прагнення до соціально-політичної стабільності у разі таких виступів. Іншими причинами Т. Еммонс вважає «комплекс сорому» в середовищі російського освіченого суспільства за існування кріпосного права, а також «...ріст впливу економічних теорій, які пов'язували прогрес країни з необхідністю розвитку капіталізму» [1, 18], чому кріпацтво, звичайно ж, лише заважало.

Розвідка Т. Еммонс, на відміну від А. Рібера, є типовим прикладом пошуку насамперед «внутрішнього чиннику» у кроці самодержавства до селянської реформи, що стало характерним для переважної більшості наступних студій американських істориків. Ілюструє це, наприклад, і монографія Д. Філда «Кінець

кріпацтва: дворянство й бюрократія у Росії, 1855–1861 рр.», видана у 1976 р. [7]. Автор ставить за мету відповісти, чому відбулася відміна кріпосного права — питання, невіддільне для нього від з'ясування того, як це власне відбувалося. Д. Філд одним із перших в американській історіографії жорстко розкритикував концепцію «революційної ситуації», що після нього робили й інші історики. Він доводив, що «...небезпека селянських заворушень стала фактором, який впливав на політику уряду, лише після того, як рішення про відміну кріпосного права вже було прийняте» [1, 18].

Д. Філд доходить також висновку, що селянська реформа не була спровокована ані поразкою у Кримській війні, ані виключно бажанням Олександра II та його радників. Натомість він вважає, що до 1861 р. фундаментальні політико-ідеологічні структури, на яких тримався інститут кріпацтва, вже були зруйновані, і він зник, як тільки держава позбавила його своєї підтримки.

Наразі змістимо акцент від інтерпретації повоевними американськими істориками чинників, які впливали на скасування кріпацтва, до характеристики ними суто політичної, економічної чи соціальної складових селянської реформи.

Логічно, що історики зі Сполучених Штатів віддавали перевагу політичній складовій, бо відміна кріпацтва була результатом насамперед діяльності царя і чиновників. Це яскраво ілюструє, наприклад, монографія У. Лінкольна [8]. Вчений дослідив окремі аспекти ролі російської бюрократії у розробці реформ і поставив питання: яким чином у такий короткий термін нею «...було створено таке складне й виважене законодавство, яке вимагало глибоких економічних, юридичних і політичних знань» [2, 11], адже сучасники «...затаврували її як неповоротку, нездатну до діяльності й продажну» [8, 9]. У. Лінкольн виокремив три покоління чиновників часів правління Миколи I, які підтримували курс на соціально-економічні перетворення. Він охарактеризував особистості й діяльність кожного з них. Дослідник, зокрема, відзначив противників кріпацтва графа П. Кисельова, який очолив створене у 1837 р. Міністерство державного майна, та його найближчого помічника — голову Статистичного відділення міністерства А. Заблоцького-Десятовського. Для нас важливо, що саме їхні заходи автор розцінює як перші, безпосередньо націлені на перспективу звільнення селян задовго до самого його факту. До них належали: пошук освічених, ініціативних чиновників із незалежним мисленням, збір статистичних даних про кріпосних, проведення земельного кадастру у центральних губерніях Росії, підготовка суспільної думки до ідеї відміни кріпацтва. Одним із результатів такої діяльності стала записка А. Заблоцького-Десятовського «Про кріпосне становище у Росії» 1841 р., яка до появи більш ґрунтовних записок подібного роду слугувала «програмним документом» для ліберально налаштованих чиновників та інтелігенції [2, 13].

Важливу роль у підготовці реформ, на думку У. Лінкольна, також відіграло засноване у 1845 р. у Санкт-Петербурзі Російське Географічне Товариство, яке виступало унікальним на той час осередком спільної діяльності місцевої інтелігенції та прогресивних чиновників. Основним напрямком роботи товариства стало вивчення умов російського народного побуту й аграрних відносин

між поміщиками і селянами, а накопичення такого дослідницького матеріалу, природно, сприяло процесу підготовки реформи 1861 р. У. Лінкольн констатує той факт, що всі урядові чиновники, які брали участь у цій підготовці, активно працювали й у рамках заходів Географічного Товариства [8, 100].

Звернемо увагу й на іншу монографію У. Лінкольна [9]. У центрі уваги автора опинилася «освічена бюрократія», кризь призму діяльності якої здійснено спробу комплексного вивчення доби Великих реформ. Автор узагальнив дослідження своїх співвітчизників із цієї проблематики (Д. Філда, Т. Еммонса, Ф. Старра, Р. Уортмана тощо) і, залучаючи архівні матеріали, показав «...технологію створення законодавчих актів і ту політичну боротьбу, яка супроводжувала їхнє просування по інстанціям» [2, 25].

Із шести найважливіших, на переконання У. Лінкольна, реформ найбільше уваги приділено саме селянській. Історик головним чином описав роботу з її підготовки Секретного комітету, МВС і дворянських комітетів, висунувши на авансцену свого дослідження тих чи інших «освічених бюрократів», які, на його думку, були ключовими фігурами цього процесу. Серед них — Я. Соловійов, М. Мілютін, Я. Ростовцев тощо. Контроль останнього над Редакційними комісіями історик вважає особливо важливим у світлі його ліберальних поглядів на суспільний устрій. За цією ж ознакою і сам Я. Ростовцев, і його помічники — М. Мілютін, географ П. Семенов і великий князь Костянтин Миколайович — підібрали більшість чиновників (18 чоловік) для роботи у Редакційних комісіях [9, 33].

Тематика досліджень У. Лінкольна — діяльність російської бюрократії з підготовки й проведення реформ — прослідковується і у статтях інших американських русистів. Ми відзначимо спершу працю вже згаданого раніше А. Рібера, який розглянув формування ідейно-політичних угруповань у середовищі правлячої еліти за доби Великих реформ [10]. Як він вважає, це було часом, коли професійні чиновники все більше проникали на верхні щаблі політичного життя імперії, яке зміщувалося від царського двору до новостворюваних міністерств. Їхні очільники, за відсутності системи єдиного кабінету міністрів, ставали немовби самодержцями у своїй сфері, оточеними вірними прихильниками, що давало змогу створювати власні політичні угруповання [10, 45].

Дотичним до цього явища було виникнення численних нарад, комітетів, комісій, що «...розширило спектр політичної активності, сприяючи зближенню політичних союзників» [10, 48]. Так, у діяльності Головного комітету у селянській справі А. Рібер бачить перші прояви активності угруповання «економістів». Його неформальний очільник М. Рейтерн підтримував і згуртовував ту більшість членів комітету, яка захищала селянство від домагань поміщиків. Вже після 1861 р. з числа невдоволених умовами розкріпачення селян аристократів сформувалося угруповання графа П. Шувалова [10, 65]. Між цими двома та двома іншими «фракціями», які виокремив А. Рібер, розгорнулася політична боротьба, проте вже не навколо селянського питання.

Наприкінці статті автор слушно зауважує, що Великі реформи створили у Росії нове, складніше організоване суспільство, коли чиновники вищих рангів

уже не могли бездумно виконувати волю царя, а наказом царя «...вже не можна було повернути кріпосне право» [10, 69]. Відтепер з'явилися нові проблеми, які не вирішувалися простим розчерком пера самодержця, і чим далі, тим він ставав менш спроможним контролювати оформлення і боротьбу групових інтересів серед чиновників.

Якщо дослідження У. Лінкольна й А. Рібера стосуються політичної історії, то економічної історії С. Хока, який у своїй статті розглянув вплив банківської кризи кінця 1859 р. на підготовку проекту селянської реформи і, зокрема, викупної операції [11]. Автор вважає цей вплив недооціненим попередніми дослідниками. Він же називає кризу «батою реформи», який визначив умови звільнення селян і послабив, таким чином, наступний економічний розвиток імперії [11, 91]. «Величезна викупна операція й жорсткі умови, в які вона поставила селян, були не просто результатом того, що поміщики успішно відстоювали свої інтереси. Це було наслідком фінансових труднощів, викликаних крахом державних кредитних установ», — доводить С. Хок [11, 91].

Дослідник першочергово звертає увагу на прагнення самодержавства провести реформи як на причину змін системи державних фінансів і приватного капіталу. В умовах нерозвинутості ринку капіталу загалом, уряд, подібно до країн Західної Європи, прагнув опертися не на державні, а на приватні ресурси. Проте це призвело до фінансової кризи, що викликало необхідність ліквідації державних кредитних установ [11, 92]. Щоб довести свої тези, С. Хок прослідкував роль останніх в економіці Росії, вказав на рішення держави створити нову транспортну систему і акціонерне Головне товариство російських залізниць — заходи, до яких її підштовхнули сумні події Кримської війни. Історик далі ґрунтовно і детально, на нашу думку, висвітлив потуги низки «освічених бюрократів» у проведенні банківської і податкової реформ поряд зі спробами використати значні приватні ресурси для фінансування залізничного й пароплавного будівництва. Вдале оперування економічними поняттями дозволило йому також продемонструвати недоліки подібної урядової політики та в кінцевому рахунку її провал. Обґрунтовуючи це як чинник, який найбільш негативно вплинув на фінансове забезпечення селянської реформи, автор у результаті й приходять до твердження, процитованого вище.

Дещо більше уваги приділимо нарисові Д. Філда внаслідок ширшого спектру порушених ним питань [12]. Його праця ґрунтується переважно на законодавчих актах та інших документальних джерелах дореволюційної доби, а також на розвідках радянських, американських вчених та власному доробку.

Першим завданням дослідник ставить проілюструвати те, як самі селяни сприймали відміну кріпосного права, щоб показати, що найрадіснішим для них був сам факт скасування необмеженої влади поміщиків. Поряд із цим, стверджує він, законодавча база реформи не позбавляла селянський стан від цілої низки труднощів при його інтеграції до суспільства особисто вільних людей, а головне те, що вона аж ніяк не зачіпала верховенства над ним інших станів [12, 75]. Саме в цьому питанні самодержавство вбачало для себе приховану загрозу, бо «...за укоріненими поняттями державної мудрості найнебезпечнішим моментом вва-

жався би той, коли государ формально відмовиться визнавати практично єдину владу поза межами повітових міст — владу поміщиків» [12, 75]. Побоювання «бунту черні» переслідувало Олександра II не менше, ніж його попередників на престолі, і для придушення локальних селянських виступів режим виробив більш-менш стандартний набір методів.

Д. Філд далі вирізняє інститути, на які самодержавство у ситуації 1861 р. спиралося найперше — армію, церкву та мирових посередників. Щодо останніх, відзначено місце і роль у бюрократичному апараті імперії, соціальний статус, функції. На думку вченого, їхня діяльність неабияк сприяла спокійному і послідовному проведенню реформи [12, 78]. Детально він зупиняється і на тому, як реагувала влада на різночитання селянами нових реформаторських законів, пов'язані з цим чутки і міфи. Такі явища ставали на заваді новим перетворенням, про що свідчить невтішна динаміка укладення уставних грамот між селянами й поміщиками, хоча воно було обов'язковим. Для Д. Філда це є свідченням «...значного поширення ... безрозсудних надій на далекого царя» [12, 81], від котрого очікувалося якоїсь іншої, «справжньої» волі.

Причину несприйняття на ментальному рівні частиною селян умов реформи історик бачить у їхніх поглядах на землю як на власність Бога, царя або просто нікого, тоді як самодержавство вважало право на землеволодіння прерогативою царя й поміщиків, стовпом міцного державного устрою й економіки [12, 82]. Проте негативна спадщина кріпосного права виходила за межі різниці ціннісних систем: дворяни зберігали своє домінуюче становище у владних структурах і у сфері аграрних відносин, селяни продовжували бути законодавчо прикріпленими до громади та обіймати нижчі шаблі соціальних сходинок і т.д. Розгляд цих явищ дав Д. Філду наприкінці своєї статті право стверджувати, що «...характерні риси кріпосної економіки збереглися у зміненому вигляді й після знищення кріпосного права, і їхнє руйнування проходило дуже повільно» [12, 86]. Самодержавство більше побоювалось хаосу, ніж бажало прогресу, тому селянська реформа стала швидше послабленням і систематизацією старих, кріпосних порядків, ніж введенням нових.

Р. Джонсон на основі статистичних даних практично вперше у світовій історіографії простежив зв'язок між індустріалізацією та урбанізацією з моделями сімейного життя Росії кінця XIX ст. Лише у цій країні, на його думку, спостерігалася «...постійна взаємодія між містом і країною, селом і виробничим підприємством» [13, 264]. З проведенням селянської реформи дослідник пов'язує виникнення нової форми такої взаємодії: міські робітники, які були в основному з сіл (т.зв. «відхідники»), залишали там свої сім'ї, але підтримували з ними зв'язок, зустрічаючи родичів у себе в місті чи періодично повертаючись до рідної місцини. На прикладі Підмосков'я Р. Джонсон прагне показати значимість й особливо демографічні наслідки функціонування такої моделі.

Саме скасування кріпацтва, історик називає причиною відтоку помітної частини трудових ресурсів із села до міста. Як наслідок, домогосподарства селян-мігрантів залишалися без їхньої підтримки і для компенсації залучалася інша робоча сила, часто наймана. Отже, стверджує автор, «...здорові й повно-

літні пішли у місто, залишаючи сільське господарство дуже старим і дуже молодим» [13, 277]. З іншого боку, реформа 1861 р. передбачала законодавче прикріплення не до поміщика а, як зазначалося вище, до громади. Самодержавство побоювалося безробіття на селі внаслідок міграції «відхідників» до міст, а громада відтепер контролювала цей процес, як правило, вимагаючи їхнього повернення час від часу назад. Виникала ситуація, коли сільське господарство трималося позмінно на праці й привезеній заробітній платні «відхідників», або на праці переважно «дуже старих» і «дуже молодих» найманих робітників. Таким чином, констатує Р. Джонсон, домогосподарства характеризувалися в економічному плані «циклічною мобільністю» від збагачення до збідніння і навпаки, що перешкоджало різного роду інноваціям на селі [13, 277].

Після аналізу публікації Р. Джонсона вважаємо за можливе підвести ризик під нашим дослідженням. Уточнимо, що воно було присвячене лише тим працям науковців із США, які, на нашу думку, найкраще формують загальне враження про повоєнну американську історіографію селянської реформи 1861 р.

Бачимо, що ця тема переважно розглядається у контексті Великих реформ, особливо їхніх причин, генези й впливу на життя Російської імперії. Більше уваги приділяється внутрішньодержавним чинникам відміни кріпацтва (Т. Еммонс, Д. Філд), тоді як «зовнішній чинник» поразки Росії у Кримській війні найчастіше вважається зругорядним.

Селянська реформа була насамперед результатом політичної діяльності Олександра II і його оточення, тому в нашому огляді зроблено акцент на розвідках з політичної історії, наприклад, У. Лінкольна, А. Рібера, які вивчали роль російської бюрократії у реформаторському процесі. Поряд із цим, проаналізовано статті, присвячені економічному (С. Хок) й соціальному (Р. Джонсон) аспектам реформи 1861 р., що свідчить про значну амплітуду тем, яких торкаються повоєнні американські русисти.

Насамкінець зазначимо, що наш огляд мав вибірковий характер, тому вважаємо перспективу подальших студій у проведенні більш повного, комплексного аналізу, якому має бути присвячене окреме дослідження.

1. *Глисон Э.* Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
2. *Большакова О.В.* Бюрократия и великие реформы в России (1860–70-е гг.). Современная англо-американская историография: Научно-аналитический обзор / Рос. акад. наук. — М.: ИНИОН, 1996.
3. *Захарова Л.Г.* Великие реформы 1860–1870-х гг.: поворотный пункт российской истории // Отечественная история. — 2005. — № 4.
4. *Шаравара Т.О.* Селянська реформа 1861 року в зарубіжній історіографії другої половини ХХ століття // Українознавство. — 2009. — № 3.
5. *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A.I. Bariatinskii, 1857–1864 / Ed. by A.J. Rieber.* — Paris; The Hague: Mouton & Co, 1966.

6. *Emmons T.* The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861. — Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
7. *Field D.* The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976.
8. *Lincoln W.B.* In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825–1861. — DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1982.
9. *Lincoln W.B.* The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia. — DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1990.
10. *Рибер А.Дж.* Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
11. *Хок С.Л.* Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861 // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
12. *Филд Д.* 1861: «Год юбилея» // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
13. *Johnson R.E.* Family Relations and the Rural-Urban Nexus: Patterns in the Hinterland of Moscow, 1880–1900 // The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research / Ed. by D.L. Ransel. — Urbana; Chicago; London: University of Illinois Press, 1978.